

Barns rätt till skydd och undervisning i krigsdrabbade områden

Michael Wessells

The widespread global support for children's rights is reflected in the nearly universal ratification of the U N Convention on the rights of the child. An immense gap exists, however, between the concept of children's rights and the realities that many children experience. Millions of children are under assault by armed conflicts, prostitution, hunger, poverty and exposure to HIV/AIDS. This paper illuminates the violations of children's rights that result from armed conflict and examines the opportunities and challenges this situation poses for education. Emergency education is increasingly viewed as a fundamental support for children in contexts of war, but educational interventions face difficult issues such as the presumed universality of human rights, colonial residues and ecological pressures that support violence at multiple levels. Relating these and other issues to the author's field of experience in assisting war-affected children, the paper situates informal education in critical perspective yet argues that education is an essential tool for protecting children's rights and building peace.

Det omfattande globala stödet för barnens rättigheter avspeglas i den så gott som universella ratificeringen av Förenta nationernas konvention om barnets rättigheter. Det är emellertid en enorm skillnad mellan begreppet barnets rättigheter och den verklighet många barn upplever. Miljontals barn är drabbade av problem som kan relateras till väpnade konflikter: tvångsarbete, prostitution, hunger, fattigdom och risken att smittas av HIV/AIDS. De diskussioner som förs om de mänskliga rättigheterna och som främst inriktar sig på att fastställa normer och förhindra övergrepp tenderar att ta för givet att det ideala tillståndet är det normala och att kränkningar av de mänskliga rättigheterna hör till undantagen.

Man måste inse att världen inte hunnit långt när det gäller att acceptera barnens rättigheter som en del av den dagliga verkligheten och inse vikten av undervisning för att skydda dessa rättigheter. Syftet med den här artikeln är att belysa de kränkningar av barnkonventionen som bottnar i väpnade kon-

flikter och att granska möjligheter och utmaningar för utbildning. Tonvikten ligger på icke formella ansatser lämpade för de krissituationer som råder under väpnade konflikter. Frågan är aktuell eftersom utbildning alltmer betraktas som ett väsentligt stöd för barn i krigssammanhang. Å andra sidan är det vanligt att utbildningsinterventioner konfronteras med en mängd svåra problem, t ex antagandet att de mänskliga rättigheterna är universella, kvarlevande uppfattningar från kolonialtiden och olika former av påtryckningar som stöder våld på ett flertal nivåer. Artikeln diskuterar dessa och andra frågor i relation till författarens erfarenheter av att bistå krigsdrabbade barn och belyser icke formell utbildning i ett kritiskt perspektiv. Samtidigt som dess betydelse för att skydda barnens rättigheter och för att utveckla fred betonas.

Väpnade konflikter och kränkningar av barns rättigheter

Under de senaste årtiondena har ett nytt mönster för krigföring utvecklats som gjort väpnade konflikter mycket mer förödande för civilbefolkningen, framför allt för kvinnor och barn (UNICEF 1996, Wessels 1998). I början av nittonhundratalet fördes krigen övervägande mellan nationer och över 90% av förlusterna i döda och sårade utgjordes av soldater. Numera utkämpas emellertid krigen mestadels innanför nationsgränserna och över 90% av förlusterna drabbar civilbefolkningen. Till skillnad från de krig som förs mellan utbildade arméer inbegriper nuvarande konflikter ofta krigsherrar, gerillatrupper, milissoldater och paramilitärer, vilket suddar ut gränserna mellan militära och civila aktiviteter. Striderna förs framför allt i och omkring lokalsamhällen som ofta utses till direkta mål. Som krigen i Bosnien, Kosovo, Sierra Leone och Rwanda på 1990-talet visar utkämpas striderna ofta över gränserna och utmärks av ohygglig brutalitet, massvåldtäkter och folkmord.

Många människor förlitar sig på att den internationella rätten och instrument som barnkonventionen ska skydda barnen under sådana krig. Även om juridiska ansträngningar görs och har ett visst värde begränsas de av den verklighet som råder i krigsdrabbade områden. Många konflikter uppstår på grund av kampen om kontroll över mineraltillgångar, t ex diamanter, och de krigsherrar, legosoldater och vapenhandlare som tjänar på kriget tar inte stor hänsyn till den internationella rätten. Även om ett krigsdrabbat land har undertecknat barnkonventionen omintetgör vanligen de villkor som råder i krig ansträngningarna att helt genomdriva överenskommelserna. Dessutom är endast stater bundna av konventionen och ofta begås de mest avskyvärda kränkningarna av mänskliga rättigheter av beväpnade motståndsgupper eller re-

bellstyrkor utan statlig legitimitet. I många krigsdrabbade områden är det meningslöst att åberopa lag och ordning eftersom man ifrågasätter vem som har rätt att stifta och genomdriva lagarna. Det är också svårt att återställa lag och ordning på grund av att de förändringar som uppstår i krig skadar tilliten till samhället. Där inbördeskrig rasar är det svårt att avgöra vem som är fiende, vilket ger upphov till fruktan, misstankar, ömsesidiga beskyllningar och övergrepp. Under omständigheter då tidigare grannar angriper varandra försvinner förtroendet för andra människor och för samhällsinstitutionernas skyddande förmåga – även lagens.

När de rättsliga systemen på detta sätt slås ut, bereds också vägen för att systematiskt kränka barnens rättigheter. Tillförlitliga uppgifter om barn i krigsdrabbade länder är ofta omöjliga att erhålla eller också är de ofullständiga. I en studie från 1996 (United Nations 1996) presenterade Graca Machel i Förenta nationernas generalförsamling en epokgörande rapport, *Impact of Armed Conflict on Children*. Denna rapport, som ger en heltäckande bild av omfattande kränkningar av rättigheter, ligger till grund för en stor del av följande avsnitt.

Barnsoldater

Trots att barnkonventionen uttryckligen förbjuder rekrytering av barn under 15 år och att det nyligen antagna tilläggsprotokollet förbjuder användningen av barn under 18 år i strid finns det för närvarande omkring 300 000 barnsoldater i världen. Utnyttjandet av barnsoldater möjliggörs genom den stora, världsomfattande tillgången på billiga och lätta anfallsvapen som gör att även en tioåring kan fungera effektivt i strid (Renner 1999).

I vissa länder, t ex norra Uganda, tvångsrekryteras eller kidnappas barnen. Den sk Lord's Resistance Army rövar bort barn, hotar att döda dem om de vägrar att bära tunga bördor och indoktrinerar dem i militärlivet med hårda övningar i avsikt att göra dödande av människor till något normalt och att få dem att blint lyda sina befäl. I länder som Angola skaffar sig motståndssidan ofta barnsoldater genom att hota att ödelägga en by om de styrande inte lämnar ut ett visst antal barn som kan tjänstgöra som soldater. I Sierra Leone rövade några revolterande oppositionsledare bort ett antal barn och tvingade dem sedan att döda invånarna i hembyn för att vara säkra på att de inte skulle ha någon plats att återvända till.

I många länder blir barnen soldater för att de lockas av den makt som ett gevär ger dem och den status som ligger i uniformen. Särskilt i sådana befrielsekamper som de i Palestina, Tjetjenien eller under Sydafrikas apartheidregim kämpar ungdomar ofta frivilligt. Gränsen mellan frivillig och ofrivillig

rekrytering är emellertid suddig. Även när rekryteringen verkar ske frivilligt spelar förtvivlan och fattigdom vanligen en nyckelroll (Brett & McCallin 1996, Wessels kommande). För somliga barn kan anslutningen till militären vara enda sättet att få sjukvård eller regelbundna måltider. För andra är den lockelse som uniformen och geväret utgör förknippad med den maktlöshet och de umbäranden som begränsar deras liv.

Så snart barnen rekryterats som kockar, bärare, spioner eller stridande, upplever de saker som inget barn borde uppleva. Många bevittnar mord och brutal misshandel och många upplever direkta övergrepp, sexuellt våld eller råkar ut för landminor. Vad flickorna beträffar hör sexuellt våld till vardagen. Flickrekryter tvingas nämligen ofta att bli "soldathustrur" – en försköande omskrivning för sexuellt slaveri. De som deltar i striderna vid fronten kan döda och befäster på så sätt sin soldatidentitet. När de återvänder får de ofta anpassningssvårigheter eftersom de saknar arbetserfarenhet eller utbildning och bär på känslomässiga och själsliga ärr från kriget. De riskerar därför att bli marginaliserade. Trots att barnkonventionen uttryckligen efterlyser överenskommelser om stöd och hjälp åt före detta barnsoldater och andra krigsdrabbade barn finns det sällan lämpligt stöd att tillgå. Politiskt våld följs ofta av en våg av kriminella våldsbrott, ofta begångna av ungdomar som tillgriper våld för att tillgodose sina elementära behov.

Krigsdrabbade barn

Trots att användningen av barnsoldater rapporteras allt oftare i media ser vi egentligen bara toppen på isberget. Denna företeelse ingår i ett vidare mönster som har att göra med hur barn utnyttjas i krig och som främst utmärks av att barnens rätt till trygghet och säkerhet kränks. Varje år upplever miljontals barn i krigsdrabbade områden något av följande: övergrepp, fördrivning, utsatthet för död och våld, förlust av föräldrar och andra familjemedlemmar, separation från föräldrar, ödelagda hem och förlust av inkomstkälla, sexuellt våld och invaliditet. Ungefär hälften av världens flyktingar och fördrivna, totalt omkring 33 miljoner människor, utgörs av barn som ofta har drabbats av flera förluster. De har förlorat hem, familjemedlemmar, vänner, ekonomisk status, tillgång till utbildning och, framför allt, hoppet. Varje år blir nästan 8 000 barn offer för landminor. Mellan 1986 och 1996 dödade krigen uppskattningsvis 2 miljoner barn och skadade 6 miljoner (UNICEF 1996).

En del av det värsta lidandet är inte ett resultat av direkta övergrepp utan av det systemrelaterade våld som sprider sig i de krigsdrabbade områdena. Olika påfrestningar och en växande fattigdom tenderar att öka förekomsten av våld inom familjerna, däribland barnmisshandel. På gatorna utgör hunger

och förtvivlan en grogrund för prostitution och våldsbrott, vilket kanske blir det huvudsakliga sättet för barnen att tillgodose sina elementära behov. När våldskulturer växer fram rasar skrankorna mellan krig och fred och följs av en efterkrigsmiljö som är lika farlig för barnen som själva kriget.

Dödsfall som kunnat förhindras men som är en följd av bristande tillgång till basservice, är en väsentlig del av det systemrelaterade våldet (Christie, Wagner & Winter 2001, Galtung 1996). Krig ödelägger den lokala infrastrukturen och transportväsendet, förstör sjukhus och vårdcentraler, jagar bort utbildad personal, skadar det lokala jordbruket och livsmedelsförsörjningen. Människor blir utan rent vatten, sjukvård, tak över huvudet, mat och renhållning. De svåraste verkningarna drabbar de mest sårbara – barn under fem år. Försvagade av undernäring och bristsjukdomar lider de ofta eller dör på grund av diarré, andningssjukdomar, malaria, kolera och andra sjukdomar som skulle kunna förhindras. När fattigdomen och nöden växer på grund av kriget ökar arbetsbördan för mödrarna som kan tvingas gå upp till 20 kilometer om dagen för att hämta vatten eller ved. Sådana omständigheter tvingar många barn och ungdomar att sluta skolan för att bidra till försörjningen, för att arbeta på åkern eller ta hand om sina småsyskon. I synnerhet i områden som härjas av HIV/AIDS blir de föräldralösa barnen ofta familjeöverhuvuden. I Uganda förekommer det till exempel att tolvåriga barn tar hand om sju till tio barn, trots att yttersta misär gör det omöjligt för dem att tillgodose mer än de mest elementära behoven av mat och husrum. Många liv går till spillo på grund av att man inte har råd med den enklaste sjukvård. Kort sagt är krig ett hån mot den grundläggande rätten till hälsa och trygghet.

Barn som växer upp under kulturellt förtryck eller som minns de oförrätter som begåtts mot dem och deras familjer fylls av djupt hat, fruktan och intolerans. Sådana känslor sprids i samhället genom att man tillsammans bygger upp minnen och uppfattningar om fienden och genom att traumatiska upplevelser överförs till barnen.

Sådana psykologiska rester blir en del av konfliktsystemet och bidrar till att underblåsa framtida konflikter. En stark tillvänjning till våld utmärker många krigsdrabbade områden och i detta perspektiv kan utbildning ses som ett viktigt medel för att värna om barnens rättigheter och för att möjliggöra fred och utveckling.

Utbildning i krigsdrabbade områden

Rätten till utbildning garanteras enligt Artikel 28 i barnkonventionen men är en av de fundamentala rättigheter som kränks i krig. Under väpnade konflik-

ter kör man helt över denna rättighet. Det sker genom att skolbyggnader förstörs, genom hot om övergrepp, utplacering av landminor och när lag och ordning inte längre kan upprätthållas, något som gör det riskabelt för barnen att förflytta sig eller samlas. Lärare utses till måltavlor eller fördrivs och det blir stor brist på utbildade lärare. Dessutom förs statliga bidrag till utbildning över till militära aktiviteter. Skolorna utnyttjas ofta av militären som rekryteringscentraler. När de ekonomiska villkoren försämras kan tillgången på kvalificerad undervisning minska på grund av transportsvårigheter, otillräckliga löner, strejker, avbrott i utbildning och stöd för lärare samt sönderfallande infrastruktur. Det händer ofta att skolorna utnyttjas för att sprida statlig propaganda och nidbilder av motståndaren. När undervisningen förvrängs på detta sätt blir utbildning inte längre ett sätt att skydda barnens rättigheter utan ett sätt att hålla den väpnade konflikten vid liv.

Trots detta finns det inom de flesta krigsdrabbade områden betydande möjligheter till undervisning, som i stora drag omfattar inte bara formella skolor utan också icke formell och krisanpassad undervisning som till exempel kan organiseras under ett träd, i en källarlokal eller i hemmiljö. Även när det inte finns utbildade lärare och tillräckligt med läromedel kan man ofta samla grupper av barn för att öva läsning och låta en lokal sagoberättare lära ut traditioner och åldersanpassade lekar. De kan också informeras om landminor och delta i samtal om mänskliga rättigheter. Fastän vissa betraktar utbildning som en lyx och något man kan ta itu med sedan de elementära behoven av mat, husrum och sjukvård blivit tillgodosedda blir det allt vanligare att man betraktar utbildning som en fjärde grundpelare i biståndsarbetet (jfr Sinclair 2000).

Denna förändring i synsätt har sannolikt att göra med insikter om utbildningens funktioner i krigsdrabbade områden. I de följande avsnitten kommer jag att lyfta fram och diskutera de viktigaste av dessa funktioner, nämligen vidmakthållande av mänskliga rättigheter, återhämtning, social integration, mänsklig utveckling och, slutligen, utveckling av fred.

Vidmakthållande av de mänskliga rättigheterna

Utbildningens skyddande funktion framgår med all tydlighet i sådana pedagogiska aktiviteter som syftar till att ge kunskap om minor. I ett land som Angola, där man räknar med sex till tio miljoner landminor, kan barnen genom icke formell undervisning, till exempel pedagogiskt drama, lära sig att känna igen och undvika farliga områden, vad de inte ska leka med och vad de bör göra om de ser något som liknar en icke utlöst granat eller mina. Formell undervisning kan ofta vara ett sätt att skydda barn och unga genom att hin-

dra dem att ägna sig åt farliga och kriminella sysselsättningar. I många krigsdrabbade länder tillbringar ungdomar som inte vistas i skolan tiden med att ströva omkring i gäng på gatorna där de kan bli tvångsrekryterade eller in-dragna i prostitution, brott eller drogmissbruk. Utbildning har både en förebyggande och en skyddande funktion. Genom undervisning lär sig ungdomar positiva värderingar och färdigheter som de har direkt och mer långsiktig nytta av. De löper också mindre risk att dras med i aktiviteter som brott och prostitution.

En nyckelaspekt av utbildningens funktion i krigsdrabbade områden är att förstärka allmänhetens medvetande om de mänskliga rättigheterna. I trakter som de sydliga delarna av Sahara gör avsaknaden av skriftliga födelseuppgifter att barn lätt kan kidnappas till militärtjänstgöring. Om man skapar en dialog om de mänskliga rättigheterna kan människor få kraft att vidta åtgärder för att fastställa barnens ålder och därmed skydda dem från otillbörliga metoder, som till exempel utskrivning på grund av att de uppnått tillräcklig kroppslängd för att kunna bära ett gevär. Undervisning om barnens rättigheter är också viktig för olika specialgrupper, till exempel fredsbevarande styrkor som både kan skada och skydda befolkningen. Det har visat sig att när fredsbevarande styrkor kommer till ett krigsdrabbat område ökar ofta prostitutionen bland utsatta flickor. Man tror också att sexuellt utnyttjande av pojkar förekommer i många fredsbevarande sammanhang. Därför undervisar man allt oftare fredsbevarare om barnens rättigheter och om den skada som uppstår om dessa rättigheter kränks.

Återhämtning och emotionell hälsa

Krigets fador kan åstadkomma djupa känslomässiga, sociala och andliga sår. I den industrialiserade världen inriktar sig psykologerna vanligen på de mentala skador som orsakas av krig och katastrofer, t ex posttraumatisk stress. Detta ger upphov till många problem, inte minst stigmatiseringen av krigsskadade barn när man betraktar dem som psykiskt sjuka och hävdar att det är något fel på dem. Lika problematisk är uppfattningen att de behöver individanpassad specialbehandling i form av rådgivning eller terapi. I själva verket har den vetenskapliga validiteten av de västerländska ingreppen i lokala sammanhang ännu inte fastställts och värdet av lokala resurser som helande ritualer, ordstäv och sagoberättande undervärderas ofta (Wessells & Montorio 2001). Det är möjligt att det inte finns något kulturellt underlag för individanpassad terapi och bristen på utbildade terapeuter och pengar gör denna metod opraktisk.

I alla utvecklingsländer återhämtar man sig ofta när livet återgår till det normala (Gibbs 1997). Efter traumatiska upplevelser bidrar återgången till ordnade förhållanden till att återställa barnens känsla för det som är normalt och tryggt. Både formell och icke formell utbildning innehåller en mängd organiserade aktiviteter som återskapar en känsla av stabilitet. Vanligen innehåller icke formell utbildning konstnärliga aktiviteter som gör det möjligt för barnen att uttrycka sina känslor och komma till rätta med upplevelsorna. Undervisning gör det också möjligt att bygga upp en känsla av kontinuitet med den sociala verklighet barnen lärt känna före kriget. I en efterkrigsmiljö blir återupptagandet av undervisningen en symbol för att den väpnade konflikten tillhör det förflutna, vilket blir ett känslomässigt stöd.

Även vuxna har nytta av att delta i normaliserande aktiviteter. Efter de indonesiska milistruppernas brutala angrepp i september 1999 kom många rapporter från vuxna som kände sig djupt deprimerade av sina erfarenheter av kriget och fördrivningen. Christian Children's Fund, den äldsta internationella frivilligorganisationen i Östtimor, bistod sina före detta medarbetare med att leverera mat, läkemedel och andra förnödenheter. Men en väsentlig uppgift var att hjälpa de vuxna känslomässigt. Därför utbildades personal som skulle organisera icke formell undervisning och fritidsaktiviteter för de barn som återvände till Dili. Genom att de vuxna deltog i aktiviteter som dans, sång och teckning kunde de vittna om att de mådde bättre och hoppades att allt skulle återgå till det normala.

Social integration

Utbildningens tredje funktion är att öka den sociala integrationen.

När barnen träffas och samspelar med varandra upplever de solidaritet och stöd, något som kan hindra dem från att isolera sig och känna sig ensamma om sina upplevelser. De lär sig också barnen att umgås med och respektera människor från andra områden, ålders- och befolkningsgrupper samt samhällsklasser. Social integration ger inte alltid önskat resultat (se t ex Cairns & Darby 1998) men kan möjligen bidra till att utveckla förståelse för att människor är olika och skapa en grund för tolerans, demokratisering och fred.

Utbildning kan också främja social integration i samband med återuppbyggnad av raserade samhällen. Efter massförflyttningar är det viktigt att återuppta samhällsplaneringen, återetablera sociala organisationer som exempelvis kvinno- och ungdomsgrupper och att bygga upp en gemensam framtidsvision. Genom att planera utbildningsaktiviteter organiserar sig de vuxna, får en positiv syn på framtiden och samarbetar för att genomföra projekt som gagnar människorna på orten. Att planera och genomföra aktiviteter

bidrar till att man återfår en känsla av kontroll över sin situation. För människor som känt sig deprimerade av vad de gått igenom är detta viktigt för att de ska kunna återhämta sig och återfå hoppet.

Deltagande i undervisning bidrar också till att förena lokalsamhällen för att tillgodose barnens behov. I krigstid ägnar de vuxna mycket tid åt att skaffa vatten, mat och andra förnödenheter, och hinner inte vara med barnen när de är i fara. Arbetet med att planera en skola kan t ex blåsa nytt liv i kvinno-grupper som före kriget var aktiva i frågor som berör barnens situation. Lika-så kan föräldragrupper organisera sig och hjälpa till med planering och genomförande av aktiviteter. På detta sätt kan utbildningsaktiviteter väcka nytt liv i det lokala samhällsstödet för barnen och återföra dem på samhällets agenda.

Mänsklig utveckling

Trots bilderna av traumatiserade barn i media pågår en betydande återuppbyggnad och en positiv utveckling i krigsdrabbade områden. Där behöver barnen utbildning som tillvaratar deras möjligheter och utvecklar dem till dugliga och framåtsträvande medborgare. Utbildning är ett av de viktigaste medlen för att öka återhämtningen eftersom den ger grundläggande kognitiva och sociala färdigheter, ökar problemlösningsförmågan, ingjuter känslor av hopp om en positiv framtid och bygger upp positiva relationer mellan barn och vuxna som möjliggör olika former av socialt stöd. Dessutom ger undervisning grundläggande färdigheter i läsning, skrivning och räkning, vilket förstärker barnens yrkesmöjligheter, sociala duglighet och självtillit.

På samhällsnivå utgör utbildning en form av socialt kapital. I krigsdrabbade områden får utvecklandet av ungdomarnas möjligheter en speciell betydelse eftersom det krävs stora arbetsinsatser för att få slut på kriget, bygga upp en varaktig fred och skapa en fungerande regering. När det inte finns någon effektiv utbildning utvandrar ungdomar ofta, vilket åstadkommer en begåvningsflykt som gör det svårare för samhället att möta de redan enorma utmaningar som förestår. Effektiv utbildning är ett viktigt medel för att gynna och bevara de intellektuella och mänskliga resurser som behövs för att bygga upp en sund ekonomi, ett stabilt politiskt system och ett demokratiskt arbetssätt där samhället leds av upplysta medborgare.

Den fredsbevarande funktionen

För att mildra de våldsnormer som möjliggör kränkningar av barnens rättigheter i många krigsdrabbade områden är det nödvändigt att stärka värde-

ringar, normer och utövande av icke-våld på en mängd nivåer. Under långvariga krig som i Angola, har ordet "fred" bokstavligen försvunnit från det offentliga samtalet. Medan vissa betraktar fred som orealistiskt eller som politisk retorik finns det kanske andra som ser något hotfullt i fred eftersom krig är mer bekant och man har lärt sig överleva. Utbildning spelar en viktig roll för att återföra freden till den offentliga dialogen, för att bryta våldscirkeln och för att förvandla våldskulturer till fredskulturer.

För att lyckas i ett krigsdrabbat område måste man gå utanför den elementära undervisningen och även ägna sig åt undervisning om fred (Brock-Utne 1995). Trots att fredsundervisning har många olika betydelser syftar den framför allt till att öka kunskapen om konflikter, strukturellt våld och fredliga lösningar. Man vill öka de färdigheter, värderingar och sedvänjor som stöder fredliga konfliktlösningar på alla nivåer, stärka respekten för de mänskliga rättigheterna, dämpa överdriven fruktan, hat och nidbilder av fienden som gör det legitimt att döda och misshandla samt att utveckla och stärka sociala processer som leder till samarbete, delaktighet, jämlikhet och social rättvisa.

Värdet av utbildningsaktiviteter vid krigstillstånd illustreras av den icke formella undervisning om mänskliga rättigheter som genomfördes i Kosovo sedan de kosovoalbanska flyktingarna återvänt hem under perioden juni - september 1999. Kort efter hemkomsten var det lönlöst att tala om fred och försoning eftersom de sår albanerna tillfogat dem låg mycket nära ytan och kosovoalbanerna ville att utomstående skulle erkänna det lidande de utstått. Många kosovoalbaner uppfattade talet om "fred" som ett sätt att släta över deras sår och som ett politiskt program som antingen otillbörligt eller alltför tidigt yrkade på förlåtelse. Ändå fanns det ett behov av att bygga upp tolerans och begränsa det våld som förekom. En ideell organisation koncentrerade sig på de mänskliga rättigheterna eftersom det var viktigt att skydda befolkningen och programmet verkade mindre politiskt till sin karaktär. Man erkände samtidigt det lidande människorna fått utstå. Studiecirklar om barnens rättigheter höjde medvetandet om den skada barnen hade lidit genom den väpnade konflikten och diskrimineringen. Under studiet av dessa rättigheter undersökte de vuxna de sociala och känslomässiga skador intoleransen medfört, behovet att skydda alla barn oberoende av befolkningstillhörighet, kön eller klass samt de metoder samhället skulle kunna använda för att förhindra kränkningar av barnens rättigheter. Trots att detta bara var ett första steg visar det hur undervisning om de mänskliga rättigheterna kan bidra till att bygga upp en fred som vilar på social rättvisa.

Härutöver bidrar icke formell utbildning till att återuppbygga det civila samhället, vilket är en väsentlig del av det fredsbyggande arbetet. Det arbete som utförs av föräldra- och kvinnogrupper samt kyrkliga grupper som orga-

niserar undervisningsaktiviteter bidrar till att åter bygga upp en känsla av positivt beroende av varandra, social tillit och tro på de civila institutionerna, något som i sin tur utgör en plattform för att genomföra politiska reformer och skapa fred.

Sammantaget utgör de funktioner som här beskrivits sociala ideal. Den verklighet som gäller för utbildning i krigsdrabbade områden är dock ofta långt ifrån idealisk. Aktiviteter som organiseras med de bästa avsikter kan utnyttjas av olika grupper och stor skada kan ske under sken av undervisning. Därför är det viktigt att kritiskt granska de problem som är förenade med utbildning i krigsdrabbade områden, och att i den granskningen fokusera förebyggande åtgärder.

Utmaningar för utbildning och undervisning

I ett krigsdrabbat område konfronteras utbildningsaktiviteterna med en mängd praktiska utmaningar som har att göra med hur barnens säkerhet ska kunna garanteras, med fattigdom, med byggandet eller återuppförandet av skolor, att hitta och behålla utbildade lärare, hur man åter ska kunna utforma utbildningsprogram och fastställa eller utarbeta lämpliga kursplaner och läromedel. Dessa praktiska utmaningar är ganska lätta att förstå. Mindre väl sedda och på många sätt mer utmanande är problem som brukar uppmärksammas i diskussioner om mänskliga rättigheter därför att de ofta leder till kränkningar av konceptet "Do no harm" (Anderson 1999). Hit hör problem med att utbildningsprogram blir en tvingande pålaga, formulerad och bestämd någon annan stans än i det land där det skall genomföras. Ett andra problem utgörs av risken för att etablera ett beroendeförhållande mellan den part som mottar och den part som ger bistånd. Ett tredje problem har att göra med att utbildningsaktiviteter kan bidra till att permanenta och till och med förvärra en pågående konflikt. I de följande avsnitten skall jag kommentera dessa tre problem.

Universell giltighet och tvingande påbud

Instrument som barnkonventionen är universella genom att de fastställer globala normer, som anger gemensamma riktlinjer, möjliggör internationella påtryckningar och åtal mot dem som kränker rättigheterna och undviker den låt-gå-attityd som kännetecknar den kulturella relativismen. Barnkonventionen är universell också i den meningen att den ratificerats av så gott som alla medlemsstater i FN med undantag av USA och Somalia (som inte har någon legitim regering). Arbetet med barnkonventionen syftade också till universa-

litet och innebar många rådslag med deltagare från många kulturer och geografiska områden.

I själva verket är varken själva normerna eller den åtföljande synen på barndomen och barn universella. Barnkonventionen och andra dokument är sociala konstruktioner som är resultat av intensiva intellektuella samtal mellan välutbildade människor från olika samhällen. Trots att arbetet ägde rum i samråd vägde röster och värderingar från representanter för den västerländska industrivärlden tyngst. Dessutom medförde arbetet omfattande konsultationer med privilegierade elitgrupper som i många utvecklingsländer bär på resterna från kolonialtiden eller förespråkar en lokal maktstruktur som kanske inte svarar mot alla enskilda människors intressen och rättigheter. Kort sagt representerar den intellektuella eliten inte alla människor.

Bristen på universalitet är inte förvånande med tanke på existerande enorma variationer mellan och inom kulturerna vad beträffar tro, värderingar, regler och sedvänjor. Stora skillnader existerar även mellan tätorter och landsbygd där traditionerna lever kvar och instrument för mänskliga rättigheter ofta uppfattas som utifrån kommande påbud. På landsbygden i Angola betraktas till exempel en trettonårig pojke som genomgått de av kulturen föreskrivna övergångsriterna inte som ett barn. När ett projekt som författaren var involverad i tog upp ämnet "barnsoldater" blev lokalbefolkningen av förklarliga skäl förvirrad och upprörd eftersom de fjortonåriga soldaterna från deras samhälle hade genomgått övergångsriterna innan de rekryterades. Om man påtvingar befolkningen de förment universella människorättsnormerna eller definitionerna av begreppet barndom ägnar man sig åt en sorts imperialism som marginaliserar lokala trosuppfattningar och värderingar till förmån för utifrån kommande påbud. I detta fall hade man inte velat att ungdomarna skulle bli soldater men ville ändå ha respekt för de lokala uppfattningarna om barndom och vuxenliv. Konflikten löstes genom att man enades om termen "minderåriga soldater" eftersom lokalbefolkningen höll med om att de unga soldaterna inte uppnått den internationellt stipulerade minimiåldern för militär rekrytering.

Olyckligtvis medför utbildning i krissituationer och humanitär hjälp ofta påbud från utomstående aktörer. Under serbisk regim var till exempel kosovoalbanerna i hög grad undertryckta medan det serbiska folket, deras språk och värderingar privilegierades. I skolan undervisades albanerna på ett språk och enligt en läroplan som inte var deras och som stödde ett system där de betraktades som andra klassens medborgare. De brutala anfällen 1999 följde de etniska gränserna och riktade sig mot albanerna eller deras vänner. När våldsamheterna lagt sig ordnade några organisationer undervisning för kosovoalbanska barn i flyktingläger i Tirana. Typiskt nog var lärarna inte kosovoalbaner utan albaner. Programarrangörerna förklarade för författaren

att det albanska språket och kulturen är så lika och att kosovoalbanerna var nöjda med innehållet. De kosovoalbanska flyktingarna hade emellertid en annan åsikt. Trots att de var tacksamma för hjälpen kunde de påvisa skillnader i språk, sånger och matvanor. De ville att deras barn skulle tillägna sig det kosovoalbanska språket och kulturen som ett led i deras strävan att bli kvitt det serbiska förtrycket och få respekt för sin egen kultur och identitet. Att under sådana omständigheter påtvinga människor program och metoder utifrån skadar den kulturella värdigheten och självrespekten.

Att undvika påtryckning från främmande program i en krissituation är mycket svårt. Det bästa sättet att förhindra detta är genom att föra ingående dialoger, genom att erbjuda delaktighet och delade maktbefogenheter. Det innebär att man lyssnar och samtalar för att utröna hur lokalbefolkningen ser på sin situation, vilket innehåll de vill ha i sina barns undervisning och vilka resurser i form av människor, berättelser och sånger de kan bidra med. Humanitära organisationer kan också bidra med läromedel men hellre än att påtvinga dem via utläningar skulle det kunna ske genom intensiva dialoger och ömsesidigt lärande. Beslut om vad som ska läras ut och hur man ska organisera aktiviteter för barnen skulle kunna fattas gemensamt. Detta är ofta svårt att genomföra i trängande situationer, i synnerhet för organisationer som har press på sig att uppvisa omedelbara resultat för sina donatorer och som föredrar att importera standardiserade läromedel. Det är också svårt att enas om en läroplan när lokalbefolkningen känner sig så desperat att man, för att få pengar, går med på vad man tror att de internationella organisationerna önskar. Det skulle behövas mer omfattande föreberedelser och framförhållning utöver den krisorientering som förekommer inom många hjälpororganisationer. Ännu viktigare är emellertid lyhördhet för lokala gruppers önskemål, något som alltför sällan prioriteras inom det humanitära hjälpsamfundet.

Trots riskerna med att påtvinga folk sina idéer är det viktigt att undvika en alltför naiv inställning till lokalt deltagande. Lokala grupper missbrukar ofta sin makt och kränker de mänskliga rättigheterna. Grupper som tar emot hjälp kan utnyttja den för att förvärva tillståndet, vilket hände i flyktinglägren i Goma efter folkmorden 1994 då mördarna använde sig av hjälpsändningarna för att befästa sin egen politiska makt. Men utifrån kommande program gör inte alltid skada. I nutida fredsoperationer intar viljan att införa utifrån kommande program en nyckelroll för att få slut på striderna. Det här är ett problem som det inte finns några patentlösningar på annat än att, som i allt humanitärt arbete, behålla ett kritiskt perspektiv.

Beroende

Den andra utmaningen – beroende – har väckt frågor om huruvida det yttersta syftet med bistånd är att tjäna givarländernas ekonomiska och politiska intressen. Riskerna att hamna i beroendeställning är otvivelaktigt stora i krigs- och efterkrigssammanhang.

I en akut katastrof rusar de internationella hjälporganisationerna ofta in i flyktinglägren för att tillgodose de elementära behoven av mat, vatten, tak över huvudet och sjukvård. Genom att handla snabbt räddar organisationerna många liv. Men det sker ofta av välgörenhet snarare än för att ge hjälp till självhjälp och för att lära människorna att utnyttja sina rättigheter och befogenheter. Alltför ofta behandlas lokalbefolkningen som bidragstagare snarare än som medaktörer. Eftersom organisationerna konkurrerar om bidrag från fonder försöker de ta äran åt sig för de utbildningsprogram som organiseras. Samtidigt kan de ofrivilligt bidra till att människor kommer i beroendeställning och får en känsla av att vara mindre värda. Eftersom hjälpen ofta bara ges under en kort period är organisationerna inte inriktade på att ge långsiktigt stöd med metoder som krävs för att skydda barnens rättigheter.

Problem av detta slag är uppenbara vad beträffar utbildning i krissituationer. Välmenande hjälporganisationer kan gå in i läger, sätta upp tält och anordna aktiviteter för barnen med hjälp av personal som hämtas utifrån istället för att utnyttja lärare och socialarbetare som finns bland flyktingarna. Eftersom programmet läggs fram utan att människorna deltar och rådfrågas bidrar det till en upplevelse av att inte kunna påverka sin omgivning. En sådan känsla av maktlöshet är fördärlig eftersom lägerlivet redan i sig är deprimerande. Biståndsprogram missar ofta viktiga tillfällen att lära människor att tillvarata sina rättigheter, vilket är själva ryggraden i en utveckling på lång sikt och för att bygga upp hållbara lokala lösningar. När flyktingarna får möjlighet att återvända hem kanske de inte fått bättre kunskap om hur de ska organisera de aktiviteter barnen behöver. När tälten tas ner är det alltför ofta som om planeringen och entusiasmen att hjälpa barnen försvinner. Den bästa strategin är här att uppmuntra till fullständig delaktighet och att bygga upp alla provisoriska aktiviteter på ett sätt som gynnar långsiktig utveckling. Om man bara inriktar sig på kortsiktiga kriser kan man inte helt skydda barnens rättigheter.

Bortsett från de akuta nödhjälpsperioderna kan beroende uppkomma genom donatorernas sätt att agera. I många fall då regeringarna har enorma svårigheter kan de erhålla medel från Världsbanken för att hålla skolorna öppna. Detta tillvägagångssätt bygger inte alltid upp regeringarnas egen förmåga att organisera skolundervisning utan riskerar att stödja bristfälliga institutioner som bär med sig spår från kolonialtiden och som lokalbefolkning-

en inte känner särskild samhörighet med. Maktlystna lokala skolbyråkrater kan använda pengarna för att stärka sin egen makt i stället för att förbättra undervisningskvaliteten. För att komma till rätta med detta och liknande problem behövs en kapacitetshöjande ansats som stöder lokalsamhällenas deltagande och trovärdighet och gör det möjligt att genomföra konstruktiva reformer.

Konfliktutvidgning

En av de ironiska sidorna av humanitär hjälp är att den av misstag kan underblåsa konflikter genom att bli en del av asymmetriska maktrelationsmönster. I Angola arbetar till exempel de flesta organisationer av säkerhetsskäl huvudsakligen i regeringskontrollerade områden. I synnerhet beträffande oppositionsgruppen UNITA skapar detta uppfattningen att frivilligorganisationerna stöder den sittande regeringen och utnyttjas av den för att bistå de lojala lokalsamhällena och försvaga eller straffa de regeringsfientliga. I själva verket har frivilligorganisationerna till uppgift att hjälpa alla hjälpbehövande lika mycket. Men sådana uppfattningar förekommer och i detta fall skulle de kunna öka spänningen ytterligare.

Utbildningsaktiviteter kan också utvidga konflikter på en mängd andra sätt. I Östtimor till exempel beslöt man efter Svarta september 1999 att införa portugisiska som undervisningsspråk i skolorna. Detta beslut godkändes av höga funktionärer inom CNRT, den överordnade politiska grupp som hade stött självständighetsrörelsen. Ändå stötte man härigenom bort ungdomar som kämpat hårt för självständigheten men som inte talade portugisiska. I Östtimor betraktas ofta frustration och vrede hos ungdomar som viktiga incitament till brott, även våldsbrott. Det är inte bara ungdomsfrågan som står på spel utan också vem som ska bestämma inriktningen för framtidens Östtimor, där de första fria valen till en oberoende regering kommer att äga rum i augusti 2001.

Detta exempel understryker hur viktigt det är att förstå de lokala maktstrukturerna i humanitärt arbete. Det påminner också om de talrika sambanden mellan politisk återuppbyggnad och utbildningsreformer. Kriser ger många tillfällen till förändringar av icke formell och formell utbildning. När man genomför förändringar och inför program är det viktigt att behålla sin kritiska medvetenhet och hålla ett öga på de övergripande problem som gäller fred och social rättvisa. För att helt kunna tillvarata barnens rättigheter måste utbildningsinsatserna i ett krigsdrabbat område bli en inneboende del av de fredsskapande strategier som förvandlar våldskulturer till fredskulturer.

Referenser

- Anderson, Mary (1999): *Do No Harm*. London: Lynne Rienner.
- Brett, Rachel & McCallin, Margaret (1996): *Children: The Invisible Soldiers*. Växjö: Rädda Barnen.
- Brock-Utne, Birgit (1985): *Educating for Peace*. New York: Pergamon.
- Cairns, Ed, & Darby, John (1998): The conflict in Northern Ireland. *American Psychologist*, 53(7), s 754-760.
- Christie, Daniel; Wagner, Richard & Winter, Deborah (2001): I Daniel Christie, Richard V Wagner, & Deborah Winter, red: *Peace, Conflict, and Violence: Peace Psychology for the 21st Century*, s 1-13. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
- Galtung, Johann (1996): *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. London: Sage.
- Gibbs, Sara (1997): Postwar social reconstruction in Mozambique: Reframing children's experiences of trauma and healing. I K Kumar, red: *Rebuilding War-torn Societies: Critical Areas for International Assistance*, s 227 -238. Boulder: Lynne Rienner.
- Renner, Michael (1999): *Ending Violent Conflict*. Washington, DC: Worldwatch Institute.
- Sinclair, Margaret (2000): *Education in Emergencies: Fourth Pillar of Humanitarian Assistance, a Human Right and Corner-stone of Peacebuilding*. Geneva: UNHCR.
- UNICEF (1996): *The State of the World's Children 1996*. New York: UNICEF.
- United Nations (1996): *Impact of Armed Conflict on Children*. Document A/51/306 & Add.1. New York: United Nations Public Information Office.
- Wessells, Michael (1998): The changing nature of armed conflict and its implications for children: The Graça Machel/UN Study. *Peace & Conflict: Journal of Peace Psychology*, 4(4), s 321-334.
- Wessells, Michael (kommande): Recruitment of children as soldiers in sub-Saharan Africa: An ecological analysis. *Comparative Social Research*.
- Wessells, Michael, & Monteiro, Carlinda (2001): Psychosocial intervention and post-conflict reconstruction in Angola: Interweaving Western and traditional approaches. I Daniel Christie, Richard V Wagner, & Deborah Winter, red: *Peace, Conflict, and Violence: Peace Psychology for the 21st Century*, s 262-275. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.